

nşr. Muhammed Kelânî, Tahran 1380/1961) bunun üzerine de birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. **7. Mesâlikü'l-efhâm fi tenkihi Şerâ'i'l-İslâm.** Muhakkık el-Hillî'ye ait eserin şerhidir (I-II, Tahran 1267-1268, 1273, 1282, 1285, 1310-1312; Tebriz 1267, 1285; Tahran, ts., taşbaskı). Hüseyin b. İbrâhim el-Kazvîni eseri metniyle birlikte *Me'âricü'l-aḥkâm* adıyla şerhetmiştir. **8. Esrârü's-şalât** (nşr. Muhsin Akil, Beyrut 1410/1990). **9. et-Tenbihâtü'l-'aliyye.** Namaz esnasında yapılması gereken kalbî amelleri ele alan bir eserdir (nşr. Sefeu-din el-Basrî, Meşhed 1413/1371 hş.). **10. Keşfü'r-raybe fi aḥkâmî'l-ğaybe.** İmâmiyye Şîası'nda gaybetle ilgili hükümlere dair bazı karşı görüşlerin reddine dairdir (Necef 1963). **11. Münyetü'l-mürîd fi edebî'l-müfid ve'l-müstefîd.** Eğitim ve öğretimde hoca-talebe münasebetleriyle ilgili hacimli bir eserdir (Tahran 1307, Muhakkık el-Hillî'nin *Risâle fi't-teyâsür fi'l-kıble* ve İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Ravzâ'l-inân* ile birlikte; nşr. Rızâ el-Muhtârî, Kum 1409/1989). **12. Müsekkînü'l-fu'âd 'inde fakdî'l-aḥibbe ve'l-evlâd.** el-Me'âlim müellifi Hasan'ın dışındaki çocuklarını kaybettiğinde bu durumda olan bir kimsenin dinen yapması gereken hususları anlattığı eseridir (Beyrut 1412/1991). Şehid-i Sâni bu eserini *Müberridü'l-ekbâd fi muhtaşari Müsekkini'l-fu'âd* adıyla özetlemiştir (eserlerinin bir listesi için bk. Ali Sâdîkî Gulâmî, s. 55-70).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan-ı Rûmlü, *Aḥsenü't-tevârîh: A Chronicle of the Early Safawis* (nşr. ve trc. C. N. Seddon), Baroda 1931-34 → Tahran, ts. (Kitâbhâne-i Şems), s. 406; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmilî* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Necef-Bağdad 1385/1965, I, 85-91, 154; İbn Uşfûr el-Bahrânî, *Lü'lü't-etu'l-Baḥreyn* (nşr. M. Sâdîk Âl-i Bahrülulûm), Necef 1386, s. 28-36; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzû'l-'ulemâ' ve ḥiyâzû'l-fuḫalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, II, 365-386; Mirza Muhammed b. Süleyman et-Tünükâbûnî, *Kışaşû'l-'ulemâ'*, Tahran 1396, s. 180-190; Ebû Ali el-Hâirî, *Münthe'el-makâl fi aḥvâli'r-ricâl*, Tahran 1300, s. 141-142; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennâd* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1391, III, 352-387; Brockelmann, GAL, II, 425; Suppl., II, 449-450; Müderris-i Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, Tahran 1367, II, 367-373; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ teşâni'î's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, IV, 327; VII, 31; *A'yânü's-Şî'a*, VII, 143-158; M. Rızâ el-Hakîmî, *Târîḥu'l-'ulemâ' 'abre'l-'uşûri'l-muḥtelif*, Beyrut 1403/1983, s. 285-294; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elqâb*, Beyrut 1403/1983, I, 368-369; a.mlf., *el-Fevâ'idü'r-Raḫaviyye*, Tahran 1367/1948, s. 186-192; Ömer Ferruh, *Me'âlimü'l-edebî'l-'Arabî fi'l-'asrî'l-ḥadîs*, Beyrut 1985, I, 333-344; Ali Sâdîkî Gulâmî, *eş-Şehidü's-şâni Zeynüddin el-Cûba'î el-'Âmilî* (trc. ve nşr. Kemâl es-Seyyid), Kum 1415/1995, s. 50-70; E. Kohlberg, "al-Şahid al-Thâni", *Et*² (İng.), IX, 209-210.

MUSTAFA ÖZ

ŞEHİNŞAH

(bk. ŞAH).

ŞEHİR

(شهر)

Farsça *şehr* kelimesi çalışma yaşındaki nüfusunun çoğunluğu ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle uğraşan büyük yerleşim merkezlerini ifade eder. Türkçe'de XI. yüzyıldan itibaren halk dilinde *şar* biçiminde telaffuz edilen şehir karşılığında Soğdca kökenli *kent* ile (*kant*) "kale ve saray" gibi anlamlara da gelen *balık* kelimeleri kullanılmıştır (bk. BALIK). Arapça'da şehir karşılığındaki en yaygın isimler *medîne*, *belde* ve *mısr*dır. Kur'an-ı Kerim'de şehir için on yedi yerde *medine* (çoğulu *medâin*), on dokuz yerde *beled*, *belde* (çoğulu *bilâd*), yirmi bir yerde *dâr* (çoğulu *diyâr*), beş yerde *mısr* (çoğulu *emsâr*), elli altı yerde *kar-ye* (çoğulu *kurâ*) geçmektedir. Mekke, muhtemelen yeryüzündeki yerleşim birimlerinin merkezi ve müslümanların kiblesi olduğundan "Ümmü'l-kurâ" şeklinde nitelendirilir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "bld", "dvr", "kry", "mdn", "msr" md.le-ri). Şehir kelimesi "dinî işlere bakan bir müftüsû ve kazâ hakkına sahip bir kadısı olan yer" olarak tarif edilmektedir (Er-gin, s. 2). Başşehir dışındaki şehirlerde hükümeti temsil eden valinin yanı sıra kadı, *sâhibü's-şurta*, *muhtesib* (*sâhibü's-sûk*) gibi görevliler bulunur.

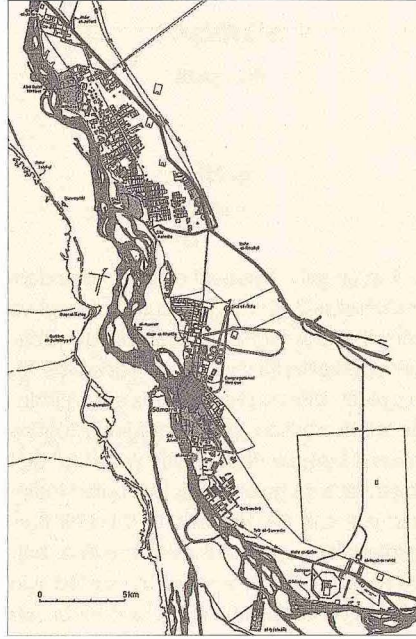
Şehirler sosyal hayatın her yönünü kapsayan çeşitli faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin yoğunlaştığı önemli yerleşim birimleri olup fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal hayatın merkezini teşkil eder. Bazı kaynaklarda tarihte bilinen ilk şehirleşmenin milâttan önce 4400'ü yıllardan itibaren Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da başladığı belirtilmekteyse de yeni arkeolojik araştırmalar, Anadolu'da Konya'nın 52 km. güneydoğusundaki Çatalhöyük'ün milâttan önce 6800 yıllarına kadar inen şehir yerleşmesi olduğunu ortaya koymuştur (Tuncel, sy. 23 [1980], s. 123-160). Yerleşik olmayan bir hayatta monotonluk ve tekdüzelik hâkimdir ve ihtiyaçlar sınırlıdır. Bundan dolayı ilâhî tebliği ulaştıracak peygamberler insanların yoğun biçimde yaşadığı, ilâhî emirlerin anlaşılacak hayata geçirilmesine ve fikirlerin yayılmasına en uygun ortamlar sayılan şehirlere gönderilmiştir.

Arap yarımadasının az sayıdaki şehirlerinden Mekke'de doğan İslâm dini medenî hayatı teşvik etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, şehirlerin estetik zevklere uygun şekilde planlanması ve güzel görüntüye sahip bulunması, ayrıca emin ve güvenilir yerler olması gerektiğine delâlet eden âyetlerin yanında müslümanların şehirli bir toplum meydana getirmeleri konusunda yol gösteren, geçmiş topluluklarla ilgili bilgiler de yer alır (el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35; el-İsrâ 17/16-17; es-Sebe' 34/15). Kur'an'da yerleşik bir hayat süren Araplar'la bedevî Araplar birbirinden ayrılmış ve bedevîler "a'râb" diye adlandırılmıştır (et-Tevbe 9/90, 97-99, 101, 120; el-Ahzâb 33/20; el-Feth 48/11, 16; el-Hucurât 49/14). Hz. Peygamber de şehirlerin bayındır hale getirilmesini istemiş, sıkıntı ve zorluklarına rağmen şehir hayatının insanlar için daha hayırlı olduğunu söyleyerek yerleşik hayatı ve şehirleşmeyi teşvik etmiştir (*Müsned*, II, 338, 349; San'ânî, III, 152; Süyûtî, I, 4).

İslâmî dönemde şehircilik alanındaki ilk düzenlemeler Resûl-i Ekrem tarafından hicretten sonra kendisine nisbetle "Medînetü'r-resûl" adını alan Yesrib'de yapıldı. Yesrib'de ibadetin yanında başta eğitim ve öğretim olmak üzere adalet hizmetleri, kamu idaresi ve diğer işlere yönelik hizmetlerin yürütüldüğü Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirerek ileride kurulacak müslüman şehirleri için cami merkezli şehir modelini başlatan Resûlullah, şehirde siyasî ve idarî durumu yeniden düzenleyip müstakil bir devlet kurmanın yanı sıra bir çarşı pazar yeri belirlemek suretiyle ekonomik hayata çeki düzen verdi. Mescid-i Nebevî dahilinde beytülmal şeklinde kullanılacak bir oda tahsis etti. Ayrıca Bakî' mevkiini pazarlık olarak kararlaştırdı. Hz. Ömer zamanında idarî işler için mescidin yakınında dârülmîmare denilen bir binanın inşa edilmesiyle şehir planı cami etrafında şekillendi. Daha sonraki dönemlerde şehrin fizikî yapısına ilâve edilen her türlü dinî, sosyal ve kültürel bina caminin merkeziliğine göre düzenlendi. Mahalle mescidleri de mahallelerin merkezi durumundaydı. Mekke'nin fethi üzerine Hz. Peygamber burada siyasî ve idarî düzenlemeler yaptı; Attâb b. Esîd'i valiliğe, Saîd b. Saîd'i çarşığı kontrol görevine getirdi; Muâz b. Cebel'i yeni müslüman olan Mekkeliler'e Kur'an-ı Kerim'i ve dinî esasları öğretmekle vazifelendirdi. Resûl-i Ekrem'in Mekke'deki bu görevlendirmeleri diğer şehirlerde aynen sürdürüldü. Resûlullah'ın Medine'de ve Mekke'deki uygulamaları ardından gelecek idareciler için bir örnek teş-

kil etti. Fetihler sırasında ele geçirilen veya yeni kurulan İslâm şehirlerinin Medine'ye benzetilmesine özen gösterildi. Öte yandan İslâmiyet'in yayılışına paralel olarak hızlı bir şehirleşme süreci başladı; çoğunluğu göçebe hayat süren Arap kabileleri bu şehirlerde yerleşik hayata geçti. VII-XI. yüzyıllar arasında İslâm dünyasında şehirleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte ekonomi ve medeniyet alanında olağan üstü gelişmeler meydana geldi. Kırsal hayatın yerini süratle şehirleşme aldı. İslâmiyet'le birlikte başlayan bu hareketlilik sayesinde İslâm coğrafyası dünyanın çeşitli bölgelerindeki üretim alanları için bir çekim merkezi haline geldi, böylece ülkeler arası ticarî ve kültürel ilişkilerin meydana gelmesine zemin hazırlandı.

Müslüman ülkesi genişleyince cephele-re yakın bölgelerde askerî amaçlı yeni yerleşim merkezleri tesis edildi. Ordugâh şeklinde kurulan ve ardından normal bir yerleşim yeri haline gelen bu şehirlerin ilk örneklerini Hz. Ömer'in emriyle tesis edilen ve gerçek şehir hüviyetine Emevîler zamanında kavuşan Kûfe, Basra ve Fustat oluşturdu. Bu şehirlerin merkezini de Medine'de olduğu gibi ulucami teşkil ediyordu. Kûfe'yi kuran Sa'd b. Ebû Vakkâs şehir planında ilk defa cami yerini belirlemiş, daha sonra güçlü bir okçuya dört yönde oklar attırarak evlerin okların düştüğü yerin ötesine yapılmasına izin vermişti. Kûfe'nin merkezinde de cami, vali konağı olarak kullanılacak dârülmîmare ve pazar yeri bulunuyor, şehrin bütün ana caddeleri Kûfe'nin ortasındaki meydana açılıyordu. Medine'de olduğu gibi her mahallede bir mescid inşa edildi. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde hayvan ticareti yapılan bölüm dışarıda tutulmak suretiyle pazarda iki sıra dükkân inşa edilip tüccarlara kiraya verildi. Her ticaret erbabına ayrı bölüm tahsis edildi. Böylece bir tür kapalı çarşı niteliği kazanan pazar ve ticarî ihtisaslaşma daha sonra kurulan Bağdat ve Kayrevan gibi şehirlerdeki pazarlara örnek teşkil etti. Şehirde semtler her kabileye bir mahalle verilerek belirlendi. Utbe b. Gazvân tarafından tesis edilen Basra'da ise başlangıçta kâmiştan bir mescid, bir de hükümet konağı yapılmıştı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî Basra valiliğine tayin edilince şehir mescidiyle vali konağını kerpiç ve çamurla daha geniş bir şekilde yeniden inşa ettirdi. Burada ikamet eden Arap kabileleri de Hz. Ömer'den izin alıp evlerini kerpiçten yapmaya başladılar. Ziyâd b. Ebîh tarafından yenilenen camiye her

Sâmerrâ'nın şehir planı

ikisi de ilk örneklerden olan bir maksûre ve taş malzemeden bir minare eklendi. Zamanla dârülmîmarinin yanına divanlar, hapisane ve emirlik hamamı inşa edildi. Kûfe ve Basra şehirlerinde beytûlmâl binası, aynı ve nakdî vergi gelirlerinin saklandığı dârürrızık, şehirlerin kenarında dârülberîd (postahane) ve askerî kışlaların her birinde at ahırları yaptırıldı ve mezarlık sahaları ayrıldı. Diğer taraftan su ihtiyacını karşılamak için yerleşim merkezlerine kanallar açıldı. Bunların benzerleri Mısır'da başlangıçta çadırlarla kurulan Fustat'ta da yapıldı ve burası İskenderiye'nin yerine Mısır'ın merkezi haline geldi. Şehirlerin Medine ile irtibatı sağlanırken ticarî hayata girmelerine de özen gösterildi. Fustat şehir planında Hz. Peygamber'in Medine'deki uygulamaları örnek alındı. Başlangıçta suru bulunmayan Kûfe ve Basra, Abbâsî Halifesi Mansûr zamanında surla çevrildi.

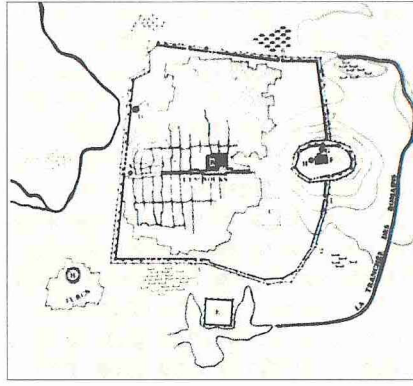
Emevîler'den itibaren İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde yeni şehirler tesis edildi. Haccâc tarafından Vâsıt, Ukbe b. Nâfi tarafından Kayrevan, Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Bağdat, Mu'tasım-Bilâh tarafından Sâmerrâ kuruldu; bunların ve Ağlebî Emîri II. İbrâhim'in tesis ettirdiği Rakkâde gibi şehirlerin merkezini de ulucami oluşturuyordu. Müslümanlar bu süreçte antik Yunan, Roma ve Sâsânî şe-

hircilik mirasından yararlandılar. İslâm tarihinde şehir planlamasının ulaştığı nokta açısından zirve sayılan Bağdat'ın inşası 145'te (762) başlatıldı ve 149'da (766) bitirildi. İç içe iki dairevî surun çevrelediği şehrin tam ortasında cami ve hilâfet sarayı bulunuyordu. Cami ve sarayın etrafında bırakılan boşluktan sonra muhafız birliklerinin kışlaları, beytûlmâl binası, silâh depoları, devlet daireleri ve ardından mahalleler geliyordu. Şehrin ortasındaki alandan sur kapılarına uzanan dört ana caddede yapıldı, diğer cadde ve sokaklar bu cadelere bağlanıyordu. Başlangıçta dıştaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar, ayrıca surların dışında dört pazar yeri vardı. Halife Mansûr 156'da (773) emniyet düşüncesiyle pazarların şehirden Kerh'e nakledilmesini emretti. Her zanaat ve ticaret erbabının müstakil pazar yerleri, çarşıları bulunuyordu. İslâm dünyasında bazı şehirlerin çekirdeğini ise sınırlarda kurulan ribâtlar teşkil etti. Kuzey Afrika şehirlerinden Sûs, Münestîr ve Rabat bir süre sonra normal şehre dönüşen bu ribâtların en meşhurlarıdır.

Müslümanlar, fethedilen bölgelerdeki Bizans ve Sâsânîler'e ait tarihî şehirlerin fiziksel dokusunu başlangıçta genellikle değiştirmediler. Ancak bu şehirlere yeni bir kimlik kazandıran birtakım İslâmî unsurlar eklediler. Savaşla alınan şehirlerde bazan eski mâbedler tamamen veya kısmen camiye çevriliyor, bazan da yeni camiler yapıyordu. Dimaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhannâ (Ioannes / Yahyâ) Kilisesi'nin yarısı hristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştü. Daha sonra bu caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik tarafından bütün sahayı kaplayacak genişlikte dinî mimarının bugüne kadar ayakta kalabilen ilk muhteşem örneği sayılan Emevîye Camii yaptırıldı. Barış yoluyla ele geçen şehirlerde ise eski mâbedlere pek dokunulmazdı. Nitekim Hz. Ömer Kudüs'te mâbedlere dokunmamış, Mescid-i Aksâ'nın yerini buldurarak buraya büyük bir cami yapılmasını emretmişti. Bu merkezlerde halife veya valinin ikametgâhı ulucaminin yakınında yapıyordu. Zamanla caminin etrafında ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü çarşılar, kaysâriyye ve hanlar inşa edildi. VIII. yüzyılın başlarından itibaren Dimaşk'ta çeşitli meslek dallarına ait çarşılar vardı. Dimaşk'ın eski planı XI. yüzyıldan sonra önemli ölçüde değişti ve giderek karakteristik bir İslâm şehri kimliğine büründü (Can, s. 46).

İslâm öncesi devirde Orta Asya şehirlerinin çoğu, kale (kuhendiz), asıl şehir (şehristan) ve dış mahallelerden (rabaz) meydana geliyordu. Türk şehirlerinin iç kaleleri Türk geleneğine göre dört köşeli kurgan özelliği gösteriyor, bazan Buhara'da olduğu gibi şehristanın bitişine veya içindeki yüksek bir araziye inşa ediliyordu. Buhara'da kale ile şehristanın etrafı bir surla çevriliydi. Çarşı ise şehir surlarının dışında kalıyordu. Müslümanların fethi sırasında rabazda dağınık şekilde bazı evler vardı. Kuteybe b. Müslim cuma mescidini sarayın bulunduğu kale içinde inşa ettirdi. Ardından şehirle kale arasındaki alanda yeni cuma mescidi yapıldı. Şehrin gelişmesi üzerine şehristanla rabaz birleşti, 235 (849-50) yılından sonra ikisi tek bir surla çevrildi. Sâ mânîler döneminde gelişimini sürdüren Buhara Türk, Arap ve İran medenî tesirlerinin birleştiği İslâm şehirlerinin en güzel örneklerinden biri haline geldi. Orta Asya şehirlerinde pazar ve kervansaraylar genellikle kapılardan birinde kurulurdu. Meslek gruplarının sur içine alınarak ayrı bir mahalleye yerleştirilmesi XI-XII. yüzyıl Türkistan şehirlerinin ayırt edici özelliği haline geldi (Cezar, s. 376-378). İran kültür alanında şehirlerin özgün tasarımı Batı Asya'daki klasik durumdan kısmen farklıydı. V. (XI.) yüzyıla kadar birçok İran şehrinde de pazar yeri şehristan surlarının dışında kalıyordu. Ancak IV. (X.) yüzyıldan sonra şehir hayatının merkezinin şehristandan rabaza kaymasıyla rabaz da sur içine alındı.

Abbâsîler'le birlikte şehirleşme özellikle Irak'ta yeniden ivme kazandı (Elisséeff, s. 124); Büveyhîler döneminden itibaren Irak'ta gerilerken Türkistan ve İran'da gelişimini sürdürdü. X. yüzyılda müslüman olan İdil Bulgarları meskûn kasaba ve köyler oluşturmaya başladı. Oğuzlar, Karluklar gibi Türk boylarının yerleşik hayata geçmesinde en önemli etken İslâmiyet'i kabul etmeleri oldu (Mervezi'nin Eserinin Türklerle İlgili Bâbının Tercümesi, s. 100-101). Türkistan'da şehirlerin Karahanlılar zamanından itibaren daha belirgin bir karakter kazandığı ve özellikle şehristan kısmında İslâmî türdeki yapıların yer almaya başladığı görülür. Karahanlılar döneminden itibaren caminin yanında türbe yapımı da yaygınlaştı. Selçuk Bey devrinde Oğuz yerleşimine açılan Cend, Huvâre, Siğnâk (Suğnak, Siğnak) ve Barçnlıqkent şehirleri X. yüzyıldan itibaren önce kışlak ve ardından hem kışlak hem yazlık olarak kullanıldı (Sümer, s. 40). Büyük Selçuklular

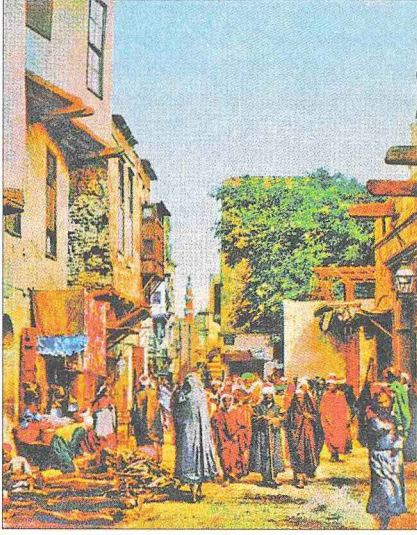

XI. yüzyılın sonlarında Halep şehrinin planı

savaşlar yüzünden tahribata uğrayan İran şehirlerini yeniden inşa ederek savunma sistemlerini güçlendirdiler. Başta Bağdat olmak üzere ticarî hayatta eski canlılığını kaybeden Irak şehirlerinde ticarî hayatı geliştirmeye çalıştılar. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türk kavimlerinin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla birlikte bölgedeki şehir ve kasabalarda yeni bir yerleşme modeli ortaya çıktı. İlk dönemlerde Bizans'tan intikal eden şehirlerin fiziksel dokusu genellikle korundu ve ilk İslâm fetihlerinin ardından olduğu gibi bu yapıya İslâmî unsurlar eklendi. Anadolu Selçukluları, Anadolu'da bir şehri fethettiklerinde ilk iş olarak orada cami, medrese, zâviye inşa edip tüccarları, din âlimlerini ve Türk nüfusu buralara yerleştiriyorlardı. Ayrıca zamanla yeni şehirler kuruldu ve yeni bir yapılanma kendini gösterdi. Türkler'in gelişiyle Anadolu'da yeni bir şehir fizyonomisi doğdu, Türkleşme ve İslâmlaşma sağlandı. Türkmenler yerleşik hayata geçiş sürecine girdi (Kuban, s. 170). Türkler Anadolu'da İran'dakinden daha etkili oldular ve buradaki şehirlere kendi kimliklerini daha kolay yansıttılar. Bizans hâkimiyetinde IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda ticarî açıdan oldukça sönük bir devir geçiren bölgede Anadolu Selçukluları'nın bu faaliyetlere verdiği önem sayesinde VI. (XII.) yüzyıldan itibaren ticaret gelişmeye başladı. Ticarî önem taşıyan sahil şehirleri fethedildi ve şehirler arasında bir kervansaray ağı geliştirildi. Şehir içerisindeki pazar ve çarşıların yanı sıra şehir kapılarında ve şehirlerin dışında açık pazarlar kuruldu. Bu dönemde şeyh ve dervişler şehirlere nüfus çekme ve göçebeliğe karşı yerleşik hayatı özendirme rolü üstlendiler.

Hârizmşahlar'la Karahıtaylar arasında ki mücadeleler Fergana, Hârizm ve Horasan'da büyük tahribata yol açarak şehirleşmeyi etkiledi. Buna karşılık Hârizmşahlar'ın idare merkezi olan Gürgenç maddî bakımdan olduğu kadar ilmî ve edebî açıdan da Horasan şehirleriyle rekabet edecek seviyeye yükseldi. Büyük Selçuklular devrinde Türkistan şehirlerinde görülen yüksek medenî yapı ve şehirleşme düzeyi 617'de (1220) Moğol istilâsı ile hızla çöküntü içine girdi, özellikle Merv ve Nişâbur gibi istilâcılara karşı direnen şehirlerde katliam ve tahribat korkunç boyutlara ulaştı. 1258'de Moğollar'ın Bağdat'ı tahrip etmeleri üzerine Doğu İslâm dünyası gerilerken Memlûkler'le birlikte Kahire'nin gelişimi hızlandı (Elisséeff, s. 124). Öte yandan ilk dönemlerinde Alatağ ve Mugan bozkırında çoğunluğu çadırdan oluşmuş şehirler kuran İlhanlılar, yerleşik hayata geçip İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Sultan Olcaytu'nun Kazvin ile Tebriz arasında inşa ettirdiği Sultâniye gibi şehirler tesis ettiler (Spuler, s. 487-489).

Endülüşt'ün Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyadaki İslâm şehirleri bulundukları bölgelerin tarihi, coğrafi ve kültürel miraslarını devam ettirmekle birlikte İslâm'ın getirdiği düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehirlerin fiziksel yapısını önemli ölçüde etkiledi. Başta her bakımdan şehrin merkezini teşkil eden ulucami çevresindeki dârülmîre, cami, medrese, hastahane, imaret, çarşı, han, hamam, çeşme ve türbe gibi yapılar İslâm şehrinin ana unsurlarını oluşturdu. İslâm dünyasının büyük şehirlerinde ulucami etrafında toplanan ve külliye adı verilen sosyal nitelikli yapıların anıtsal özellikler taşıdığı ve İslâm şehirlerinin değişmez kimliğini yansıttığı söylenebilir (Aktören, s. 25). İslâm şehirleri kurulurken şehrin nüvesi merkezî planlamaya tâbi tutuluyor ve bunun için gerekli hukukî, malî, iktisadî ve siyasî tedbirler alınıyordu. Fiziksel yapı toplumun ortak iradesiyle biçimlenerek kendine has özellikleriyle bir şehir tipi ortaya çıktı. Burada ortak kimliği sağlayan İslâmiyet olup İslâm'la birlikte kazanılan ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehir dokusuna yansdı. Bunun yanında İslâm'ı kabul eden milletlerin birbirine yakın bir sosyal yapıya sahip bulunmaları ve İslâm dünyasının coğrafi şartlar bakımından büyük farklar arz etmeyen belirli bir kuşak üzerinde yer alması da İslâm şehirleri arasında görülen fiziksel yapı benzerliğini olumlu yönde etkiledi. Bu şehirleşme sürecinde büyük şehirlerin nüfusu oldukça artmıştı. IX (XV)

XIX. yüzyılın sonlarında Kahire'de tipik bir sokak (İÜ Ktp., *Album*, nr. 90565)

ve X. (XVI.) yüzyıllarda Bağdat 1 milyon aşan, Kahire yarım milyon, Dimaşk ve Kurtuba 300-400.000, XII. (XVIII.) yüzyılda Gence yarım milyon, Nahçıvan ve Tebriz 100.000'i aşan nüfusa sahipti (Dostiyev, XIV [2005], I, 455). Öte yandan Batı'da şehirleşmenin yaygınlaştığı dönem olan XIII. (XIX.) yüzyılda nüfusu 100.000'e ulaşan şehir bulmak kolay değildi.

İslâm şehirlerinde cami cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddî, mânevî, idarî, içtimai ve kültürel yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahiptir (Grabar, s. 138). Bu bakımdan İslâm inanç sisteminin ilk mekânsal yansımaları dinî kurumlar üzerinde oldu; ulucami, mahalle mescitleri ve musallâ / namazgâh şehir formuna eklendi. Zira cami etrafında bütünüleşen bir hayat şehrin birliğini sağlıyor ve İslâmî tevhid anlayışının gündelik hayatta yaşanır hale gelmesine yardım ediyordu (Nasr, s. 68-69). İslâm şehirde ulucami, hükümet sarayı (veya kale), pazar üçlüsü her şehrin odak noktasını teşkil ederdi. Fethedilen yerlerdeki tarihî şehirlerde bulunan ve çeşitli yapısal özellikler taşıyan pazarlar için gerçekleştirilen düzenlemelerle, ulucamisi ve hükümet konağıyla merkezî bir bütünlüğün sağlanmasına çalışılırdı. Bundan sonraki süreçte pazarların yeni kentsel gelişmelere tepkisine, her birinin şehir ekonomisindeki rolüne ve konumuna bağlı olarak ilden ile farklılık göstermeye başladı. Şehirlerin

merkezinde büyük bir cami bulunmakla birlikte şehrin zamanla belirli bir yönde büyümesi ve yayılması sonucu merkezî konumun bazan camiler arasında değiştirdiği veya merkezdeki caminin yanında yeni oluşan dış mahalledeki ikinci bir caminin öne çıktığı da oluyordu (İbn Cübeyr, s. 181). İdil Bulgarları'nın Bulgar ve Suvar şehirleri arasında inşa ettikleri cuma camisi gibi bazan yerleşim birimlerinin arasında kurulan camiler de bulunurdu (İstahrî, s. 226). Ulucaminin yanında inşa edilen dârülmâre giderek şehir merkezinden uzaklaştı ve sonraki dönemler de başşehirlerde hükümdar sarayı, diğer vilâyetlerde vali köşkü yahut iç kale şekline dönüştü. Saray veya iç kale şehrin en yüksek ve en korunaklı noktasında yer alırdı. Anadolu şehirlerine her dönemde iç kale yapıldı ve Türk devrinde yenileri inşa edildiği gibi eskileri onarıldı.

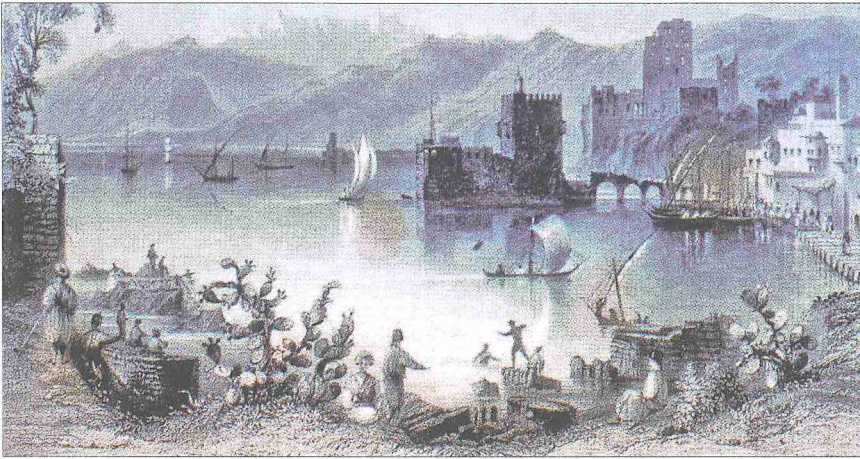
İslâm şehirlerinin önemli özelliklerinden biri de ticaret ve ikamet alanlarının birbirinden ayrılmış olmasıdır. Ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmı Hz. Ömer zamanında yeni kurulan Basra, Küfe ve Fustat'ta olduğu gibi merkez camisinin etrafında toplanmıştı (Belâzûrî, s. 72, 426; Makdisî, s. 225). Genellikle doğrusal bir plana sahip olan pazar ana şehir kapıları ile bağlantılı caddelerin kenarında yer alırdı. Pazar yerlerinin topografik düzeni, özellikle aynı tür malları üreten ve satan dükkanların müstakil bölümlerde toplanması, Emevîler'e kadar uzanan erken dönem müslüman şehir planlamacılığı ilkelerini yansıtmakta, IV. (X.) yüzyıldan itibaren bu yapıya büyük şehirlerin hemen hepsinde rastlanmaktaydı. Memlûkler devrinde Kahire, Dimaşk gibi önemli şehirlerde şehrin ana çarşısında ulucami yakınlarında inşa edilen kaysâriyye ve hanlar İslâm şehrinin fiziksel yapısının temel bir unsuru haline gelmişti (İbn Battûta, I, 87, 400).

İlk İslâm fetihlerinin ardından ele geçirilen yerlerle kurulan yeni şehirlerde mahalle ve semtler etnik köken ve mesleklerle göre teşkil edildi ve bu şekilde gerçekleştirilen yerleşimler belirli bir kimliği olan şehir birimlerinin gelişmesini sağladı (Cezar, s. 89-90). Müslümanların idaresi altına giren tarihî şehirler değişikliğe uğramadan eski düzenlerini korurken yeni unsurlarla desteklenerek yeniden yapılandırıldı. İslâmiyet'in tanıdığı din özgürlüğü sayesinde müslümanlarla gayri müslimler aynı mahallelerde birlikte yaşıyorlardı. Kendi dinlerinde kalmayı tercih eden gayri müslimler inanç ve değerlerini rahat bir şekilde devam ettirdiler. İslâm şehirlerinin ço-

ğunda şehir merkezinde yer alan camiden etrafa doğru ınsal formda bir ana yol şebekesi dağılıyordu. Cadde ve sokaklar genellikle dar olup üzerinde sadece bir dış kapının yer aldığı avlu duvarlarıyla belirlenmişti. İslâm şehirlerinde görülen bu yol sisteminin tercih edilmesinde gölgelik alan sağlanması ve toz kaldıran rüzgârların kesilmesi gibi iklim faktörlerinin rolüne işaret edilmektedir (Can, s. 117-118). Ayrıca evlerin dışarıdan görülmesini engelleyip mahremiyetini koruyan bu yapılanma İslâm şehirlerine ait bir özgünlüktür. İslâm'ın getirdiği mahremiyet anlayışının bir neticesi olarak genellikle tek katlı olan avlulu ev tipinin yaygınlaştığı bilinmektedir. Özel hayatın başkalarından gizlenmesini sağlayan avlulu evler, avlu etrafına dizilen ve pencereleri avluya açılan müstakil odaları sayesinde kalabalık aile gruplarının aile içi mahremiyet kurallarına uymasına da imkân veriyordu. Avluda bazan su (fıskiye, çeşme), çiçek ve ağaç bulunurdu. Şehirlerde X. yüzyıldan itibaren çok katlı evler yaygınlaştı.

Dışarıdan gelecek herhangi bir saldırı veya ayaklanmaya karşı şehirlerin savunmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılan surların yanında mahalle ile semtleri birbirinden ayıran kapılar vardı. İslâm'ın ilk yıllarında müslüman şehirlerinden önemli bir kısmı surlardan yoksundu; bu dönemde şehirlerin savunması şehrin etrafına kazılan hendek, kanal veya dikenli çalı gibi ilkel savunma vasıtalarıyla sağlanıyordu. Abbâsiler devrinden itibaren yeni kurulan şehirlerin genellikle surlarla çevrildiği, eski şehirlerden pek çoğunun da İran ve Türk coğrafyasında İslâm öncesinde yaygın olan surlarla kuşatıldığı görülmektedir. Fethedildiğinde Alâeddin tepesini çevreleyen bir surun içinde yer alan Konya, hızla büyü-yüp surların dışına doğru genişleyince I. Alâeddin Keykubad tarafından dışında derin bir hendek bulunan daha geniş bir surla çevrilmişti.

İslâm şehirlerinde genellikle şehrin dışındaki bir kaynaktan açılan kanallar ve yapılan kemerlerle şehre su getirilir, çeşitli yerlere inşa edilen kanallar ve çeşmeler vasıtasıyla halka ulaştırılırdı (İbn Havkal, s. 467, 484; Makdisî, s. 163). Çeşmeler anıtsal yapılar olduğu gibi binaların duvarlarına konulmuş basit sebiller şeklinde de olabiliyordu. Kuyu ve çeşmelerle beraber seramik borulardan yapılmış kemerler şehirlerin su ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynuyordu (Dostiyev, XIV [2005], I, 455-456). İslâmiyet'in temizliğe verdiği önem dolayısıyla İslâm şehirlerinde ve bilhassa Türk-

XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde Beyrut Limanı'nı gösteren bir gravür (J. Carne, *Syria, the Holy Land, Asia Minor*, London 1836, s. 366)

ler'de hamam şehirlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Halk hamamları genellikle şehir merkezlerinde ve çok defa ulu-caminin yanında yer alıyordu (Makdisî, s. 164). Daha önce kurulan birkaç hastahane bulunmakla birlikte İslâmî dönemde hastahanelerin şehrin fiziksel planında yerini alması daha ziyade Hârûnürreşid'in Bağdat'ta inşa ettirdiği ilk bîmâristanla başladı ve ardından diğer şehirlerde de bîmâristanlar yapıldı. İbn Cübeyr'in Bağdat, Musul, Nusaybin, Harran gibi şehirlerdeki hastahanelere dair bilgi vermesi önemli merkezlerde hastahane bulunduğunu göstermektedir (*er-Rihle*, s. 173, 181, 184, 190). Giderek büyük şehirlerin tamamında hastahaneler kuruldu. Büyük Selçuklular zamanında İslâm şehrinin fiziksel yapısına bir eğitim kurumu olan medrese girdi. Şehirlerin en önemli yapılarından biri haline gelen medreselerin sayısı kısa sürede arttı. Nitekim Eyyûbîler döneminde sadece Dimaşk'ta doksandan fazla medresenin yer aldığı, bu rakamın Memlûkler devrinde 150'yi aştığı görülmektedir. Türkler'in Anadolu'ya gelişinden itibaren bu coğrafyada pek çok medrese yapıldı. Zengiler, Eyyûbîler ve Memlûkler'de medrese, cami, türbe birleşiminden oluşan yapılar Anadolu'da Selçuklu çağı medreselerinde bir birim mescid, bir birim türbe şeklinde düzenlenerek devam etti. Tamamına yakını vakıf olan bu eserler sayesinde İslâm şehri, bir vakıf medeniyeti özelliği kazandı. İslâm dünyasında ilk örneklerine Karahanlılar'da rastlanan mezarlar üzerinde inşa edilen türbeler de giderek

yaygınlaştı. Öte yandan mezarlık genellikle şehir dışında olurken cami hazîrelerinde veya başka yerlerde bir kısmının üzerine türbe yapılan küçük mezarlıklar ortaya çıktı. Ayrıca bazı türbelerin yanına kurulan mescidin bitişiğinde tekke, zâviye, ribât, dergâh, hankah gibi yapılar özellikle Anadolu'da şehir silüetinin ve yerleşik hayatın vazgeçilmez unsurları haline geldi (İbn Battûta, I, 312, 319, 322, 326). İlhanlılar'dan Olcaytu Han'ın veziri Reşidüddin Fazlullah'ın hastahane, eczahane ve bahçeleriyle Tebriz'de kurduğu, Rab'ireşidî adıyla meşhur olan üniversite şehri İslâm dünyasında farklı bir şehir örneği şeklinde nitelendirilebilir.

Mekke, Medine ve Kudüs başta olmak üzere bazı şehirlerin İslâm kültürü içerisinde imtiyazlı bir konuma sahip olması, Kur'an ve hadislerde anılması, ashop ve tâbiîn sözlerinde zikredilmesi, bazı peygamberlerin veya sahâbîlerin buralarda yaşaması, ayrıca bazı önemli şahsiyetlerin bu yerlerde yetişmiş olması bu şehirlerin faziletine dair eserler yazılmasına, dolayısıyla şehir tarihçiliğinin doğmasına zemin hazırladı. Diğer taraftan fetih şartlarının muhafazası, gayri müslim unsurların kendi dinlerinde kalmalarına karşılık ödedikleri cizye ile topraklarından alınan haraç vergilerinin tesbiti, eski ve yeni yerleşim birimlerinin düzenlenmesindeki esaslar şehir ve bölge tarihlerinin yazılmasına sebep olan unsurlar arasında sayılabilir (Fayda, XXVIII [1986], s. 170). Selâhaddin el-Müneccid Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirler üzerinde yoğunlaşan bu önemli

eserlerden yetmiş dördünü tesbit etmiştir (*DİA*, XII, 531). Bu türün ilk örnekleri olan, VII (XIII) ve VIII. (XIV.) yüzyıllarda kaleme alınmış eserler bugün mevcut değilse de bu eserlerdeki bilgilerin büyük kısmı çalışmaları günümüze ulaşan IX. (XV.) yüzyıl müellifleri tarafından ictibas edilerek korundu. Aynı dönemde bir şehrin meşhurlarına göre düzenlenen ricâlû'l-hadis kitapları şehir tarihi yazımının özellikle biyografi alanında malzemesinin genişlemesine yardımcı oldu. Hadis ricâline dair kitaplar diğer ilim dallarıyla ilgili biyografilerin şekillenmesine katkıda bulundu ve bir şehirdeki bütün kültürel faaliyetleri takip etmeye imkân verdi. Bu alanda yazılmış en hacimli eserlerin başında biyografilere geçmeden önce ait oldukları şehrin topografyası, kuruluşu ve tarihine dair ayrıntılı bilgi veren Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'i ile İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'i gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (haz. Seçkin Erdi – Serap Tuğba Yurtsever), İstanbul 2005, s. 169, 303-304; *Kâmus Tercümesi*, II, 449; IV, 760; *Müsned*, II, 338, 349; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, III, 152; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 260-268; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 72, 122, 137, 426, 498; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 233-263, 310-311, 313, 330-331, 347; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IV, 46, 70; V, 518; VII, 207; IX, 358; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 220-226; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 466-470, 472, 482-485; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 108, 113, 134; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 156, 161, 163-164, 225, 233, 261-262, 271-277, 279, 282-283, 287, 291, 310-311, 377; Mervezi'nin *Eserinin Türklerle İlgili Bâbının Tercümesi* (İbn Fadlân, *Seyahatname* içinde, trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 100-101; *Azîmî Tarihî: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538* (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 6; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü's-şarki'l-Arabî), s. 173, 181, 184, 190; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 390-393; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 119; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 87, 312, 316, 319, 322, 326, 333, 337, 400; İbn Haldûn, *Mukaddime* (nşr. Derviş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996, s. 319-323; Makrizî, *el-Hıttat*, I, 339; Süyûtî, *el-Câmi'u's-şagîr*, Kahire 1321, I, 4; Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişâfı*, İstanbul 1936, s. 2; Spuler, *İran Moğolları*, s. 487-489; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1967, s. 40; *The Islamic City* (ed. A. H. Hourani – S. M. Stern), Oxford 1970; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 89-91, 376-378; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1984; Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul 1987, s. 153-163; Sevgi Aktüre, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimarî

Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler*, İstanbul 1987, s. 20-38; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988, s. 138; H. Pirenne, *Ortaçağ Kentleri* (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul 1991; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı* (trc. Ahmet Demirhan), İstanbul 1992, s. 68-69, 80; J.-L. Michon, "Dini Kurumlar", *İslâm Şehri* (trc. Elif Topçugil), İstanbul 1992, s. 16-17; N. Elis-séef, "Fiziki Plan", a.e., s. 124, 132, 135; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995; Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s. 46, 117-118, 163-197; Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, İstanbul 1997, s. 111, 114; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu* (trc. Erol Üyepazar-cı), İstanbul 2000, s. 311-315; Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 8-9; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 125, 187-199; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (doktora tezi, 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Metin Tuncel, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 23, İstanbul 1980, s. 123-160; Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", *AÜİFD*, XXVIII (1986), s. 167-180; Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *IJMES*, XIX (1987), s. 155-159; A. Raymond, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXI, Durham 1994, s. 3-16; Muammer Gül, "İslâm Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/6, Balıkesir 2001, s. 78-87; Mustafa Demir, "Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme", *İslâmî Araştırmalar*, XVI/1, Ankara 2003, s. 156-165; Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", *TTK Bildiriler*, XIV (2005), I, 454-458; V. F. Büchner, "Şehir", *İA*, XI, 391-392; M. Yaşar Kandemir, "Fezâil", *DA*, XII, 531.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

Osmanlılar'da. XIII. yüzyıl sonlarında konar göçer bir Türkmen boyundan tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, kısa sürede yerleşik hayata daha yakın siyasî bir teşekkül olarak dikkati çekmeye başladılar. Erken dönemlerden itibaren uygarlığın en temel değerlerinden biri sayılan şehire ve şehirleşmeye önem verdiler. Osmanlılar'ın taşradaki temel yönetim birimleri olan sancak, kaza ve nahiye merkezleri genellikle şehir ve bazan kasaba diye bilinir. Ancak bir merkezin şehir olarak nitelendirilmesiyle ilgili kesin bir kriter mevcut değildir. Söz konusu yönetim birimlerinin merkezi anlamındaki "nefs" kelimesi de tam bir ayırım ifade etmez. Bazan yirmi otuz hâne-lik köyler de nefis adı altında kaydedilir. Bu bakımdan bir şehrin tanımlanmasında başta nüfus olmak üzere idarî fonksiyon ve ekonomik özellik gibi kriterler göz önüne

alınır. Bu durumda en az 400 vergi nüfusu bulunan, idarî yönden sancak merkezi ise sancak beyine, kaza merkezi statüsünde ise kadı ve subaşı ile ticaret ve sanat ehline sahip yerler şehir sayılabilir. Osmanlı belgelerinin dilinde şehir "cuma kılınır ve pazar durur yer" şeklinde tanımlanır. Buradan şehirlerin çekirdeğini cuma camisiyle haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların oluşturduğu anlaşılır. Bu özelliği taşıyan camilerin Osmanlı arşiv kayıtlarında "câmi-i şerif, câmi-i kebîr, kadîm cami" gibi adlarla yer aldığı görülür. Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı şehirlerinin merkezinde cuma camisi veya ulucami denen, bir veya iki minareli ve şerefeli cami varsa bir kale ve çevresinde mahallesi olan bir çarşı yer alır. Fakat bu oluşuma sahip yerleşim yerlerinin şehir diye görülebilmesi için toplumsal bir tabakalaşma ve esnaf zümresinin bulunması, tarım ürünlerinden ziyade yakın bölge ve ticaret yerleri için çeşitli hizmetler vermesi, eşyalar üretmesi ve pazarlaması, sakinlerini besleyecek genişlikte kırsal alanı olması gerekir. Ayrıca fiziksel bakımdan yerleşiklerin oturduğu mahallelere bölünme de şehirlerin önemli bir özelliğini oluşturur. Bu fonksiyonların yerine getirilmesinde şehirlerin topografik mevkilerini de göz önüne almak icap eder.

Anadolu ve Balkanlar'daki şehirlere bakıldığında kuruluşları Osmanlılar'dan önce-

ki dönemlere dayanan şehirlerin bir hayli fazla olduğu dikkati çeker. Bu şehirlerden pek çoğunun özelliği hemen hepsinde bir kalenin yer almasıdır. Kaleler şehirlerin fiziksel görünümünde ve yapılanmasında belirleyici rol oynar. Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri zamanında yeni bir fiziksel yapılanma dönemine giren ve kısmen kale kent, kısmen de açık kent görünümünde olan bu gibi şehirlerin, Osmanlılar'ın erken dönemlerinden itibaren iskân alanlarının kaleden aşağıya doğru sarktığı ve artık kalenin savunmasına ihtiyaç duyulmayacak şekilde açık şehir konumuna dönüştüğü söylenebilir. Genellikle bir mahallenin yer aldığı iç kalede yönetim, askerî garnizon ve hapisane binaları ile beylerbeyi, sancak beyi, kadı ve dizdar gibi yöneticilerin oturduğu evler bulunurdu. İç kale dışında ticarî faaliyetler yapılır ve burada ileri gelen kesim otururdu. Kale dışında ise daha çok yeni yerleşim alanları vardı.

Bu dönemde Anadolu ve Balkanlar'daki bazı şehir merkezlerinin tarihî, kültürel ve coğrafi bakımdan farklılıklar göstermesine rağmen genellikle imaret, bedesten, kervansaray, pazar yeri, cuma camisi (ulucami) gibi içtimaî, ticarî ve dinî tesisler etrafında şekillendiği dikkati çeker. Ancak bu tesislerin tamamı herhangi bir şehirde mevcut olmayabilir ve bazı şehirler bunların bir veya birkaçına sahip olabilir. Mese-

Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn'de Kütahya ve Konya şehirlerini gösteren minyatürler (İÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 15^b, 17^a)

